

Tadeusz Brzeczkowski

Akta starostw grodowych Księstwa Pruskiego w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie

Echa Przeszłości 5, 321-337

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DOKUMENTY I MATERIAŁY

Tadeusz Brzeczowski
Archiwum Państwowe w Olsztynie

AKTA STAROSTW GRODOWYCH KSIĘSTWA PRUSKIEGO W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W OLSZTYNIE

I. Geneza i charakterystyka starostw grodowych w Księstwie Pruskim

Bezpośrednimi poprzednikami Hauptamtów – starostw grodowych Księstwa były komturstwa w państwie krzyżackim. Należy poświęcić im nieco uwagi. Komturstwo było samodzielną jednostką podziału administracyjnego państwa krzyżackiego. Rezydował w nim konwent, który składał się z co najmniej dwunastu rycerzy zakonnych i sześciu księży. Przełożonym konwentu był komtur, który miał uprawnienia zakonne oraz wojskowe, administracyjne, skarbowe i sądowe. Prawie cały dochód komturstwa stanowił uposażenie konwentu. Oprócz komturstw istniały niesamodzielne okręgi: wójtostwa (Vogtei) zarządzane przez wójtów, prokuratorie (Pflege) – przez prokuratorów oraz obwody urzędów leśnych i rybackich. Przekazywały one znaczną część dochodów komturstwom lub wprost do skarbu wielkiego mistrza Zakonu w Malborku. Większe komturstwa dzieliły się na mniejsze okręgi, w których nie zawsze rezydowali rycerze zakonnicy. Każde komturstwo posiadało obszary rolnicze, leśne i rybackie. Zastępcą komtura był wicekomtur nazywany także komturem domowym, który zarządzał gospodarką konwentu. Oprócz niego występowały inni urzędnicy krzyżaccy: szpitalnik, szatny, nadleśny, rybacki, ludwisarz, piwniczny, kuchmistrz, skarbnik a ponadto bracia służebni i półbracia. Administracja lokalna w państwie krzyżackim w Prusach była więc rozbudowana, a jej utrzymanie nader kosztowne¹. Było to jedną z przyczyn kryzysu tego państwa w XV i na początku XVI w.

¹ K. Górski, *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego w Prusach*, Olsztyn 1986, ss. 42-44.

Przed rokiem 1260 nie ma żadnych śladów istnienia w Prusach kancelarii mistrza krajowego i komturstw, nie istniały więc tu archiwa krzyżackie. W ostatniej tercji XIII i w pierwszej ćwierci XIV w. działały skromne kancelarie wielkiego mistrza i najważniejszych komturstw. Ich rozwój nastąpił w drugiej połowie XIV w. Dopiero w drugiej ćwierci XIV w. zaczęły powstawać kancelarie w mniejszych komturstwach, zwłaszcza w zachodniej części państwa krzyżackiego². Rozwój tych kancelarii nastąpił w XV w. Rzuca to oczywiście światło na charakter działalności urzędników komturstw i pozwala wyciągnąć wniosek, że także ich archiwa powstawały późno. Można przypuszczać, że w każdym komturstwie kancelarię i archiwum prowadziła ta sama osoba.

Sekularyzacji Zakonu Krzyżackiego i utworzeniu Księstwa Pruskiego w 1525 r. towarzyszyły głębokie zmiany polityczne. Wielki mistrz Zakonu Albrecht von Hohenzollern został księciem pruskim, a państwo krzyżackie stało się Księstwem Pruskim, które przekształciło się stopniowo w monarchię stanową. Rząd kraju, zwany Izba Rady Najwyższej (Oberratsstube), posiadał znaczną samodzielność w stosunku do księcia i w pewnym stopniu był organem stanów pruskich. Właściwą reprezentacją stanów był sejm³. W przeciwieństwie do przeobrażeń politycznych zmiany prawne były znacznie mniejsze. Komturstwa krzyżackie zostały przekształcone w Hauptamty, tj. starostwa grodowe, a wójtostwa w komornictwa. Dawni komturzy krzyżacy zostali starostami⁴ a członkowie konwentów – pracownikami urzędów starościńskich. Starostowie sprawowali władzę administracyjną, wojskową, sądową i skarbową (nadzorowali klucze dóbr ziemskich księcia) w swym okręgu. Posiadali oni znaczne uprawnienia i samodzielność. Swe urzędy sprawowali dożywotnio. Istotę urzędu Amtshauptmanna oddaje najlepiej nazwa francuska używana w adresach pism Izby Rady Najwyższej kierowanych do starostów „gouverneur et seigneur de bailage royal”⁵.

Obszar Księstwa dzielił się na trzy duże okręgi zwane powiatami: sambijski (północna część kraju z Królewcem), natangijski (część środkowa i południowo-wschodnia – stolicą jego były Bartoszyce lub Kętrzyn), górno-pruski (część zachodnia i południowo-zachodnia, z Zalewem lub Ostródą jako stolicą).

Początkowo powiat sambijski dzielił się dziewięć starostw grodowych: Rybaki (Fischhausen), Neuhausen (brak polskiej nazwy), Szaki (Schaaken), Tapiawa (Tapiaw), Wystruc (Insterburg), Labiawa (Labiaw), Ragneta (Ragnit), Tylza (Til-

² Ibidem, ss. 123, 124, 126, 130.

³ Szerzej piszą o tym K. Forstreuter w pracy *Vom Ordenstaat zum Fürstentum*, Kitzingen 1954 oraz J. Mańkiewicz *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.

⁴ T. Grygier, *Sumariusz akt władzy naczelnej Prus Książęcych „Etats – Ministerium”*, Odbitka „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”, R. 1965 nr 1-4, s. 9.

⁵ Ibidem, s. 9.

sit), Kłajpeda (Memel). W 1642 roku na Sambii było ich aż dziewiętnaście. Tutaj zostały wymienione w kolejności idąc od południa na północ. Ponadto były trzy komornictwa: Taplacken (początkowo uposażenie biskupa sambijskiego), Georgenburg (przejściowo uposażenie brata biskupa), Saalau (czasowo uposażenie kapituły sambijskiej).

W skład powiatu natangijskiego wchodziło piętnaście starostw: Bałga (Balga), Pokarmin (Brandenburg), Pruska Hawa (Preussisch Eylau), Bartoszyce (Bartenstein), Barciany (Barten), Kętrzyn (Rastenburg), Gierdawy (Gerdaunen, od wojny trzynastoletniej w rękach prywatnych, od roku 1525 starostwo dziedziczne), Węgorzewo (Angerburg), Giżycko (Lötzen), Ryn (Rhein), Szestno (Seehesten), Nowy Dwór (Neuhof, od wojny trzynastoletniej w rękach prywatnych, od roku 1525 starostwo dziedziczne), Straduny (Stradaunen), Elk (Lyck) i Pisz (Johannisburg).

Na obszarze najludniejszego powiatu, to jest górno-pruskiego, znajdowało się po likwidacji biskupstwa pomezkańskiego (1582 r.) 16 starostw grodowych: Pasłek (Preussisch Holland), Miłakowo (Liebstadt), Morąg (Mohrungen), Przezmark (Preussisch Mark), Kwidzyn (Marienwerder), Prabuty (Riesenburg), Susz (Rosenberg), Szymbark (Schönberg, starostwo dziedziczne), Hawa (Deutsch Eylau, starostwo dziedziczne), Miłomłyn (Liebemuhl), Ostróda (Osterode), Olsztynek (Hohenstein), Dąbrówno (Gilgenburg, starostwo dziedziczne), Działdowo (Soldau), Nidzica (Neidenburg), Szczytno (Ortelsburg)⁶. Starostwa dzieliły się na komornictwa, które tworzyły głównie dawne folwarki krzyżackie i najpierw były dobrami stołowymi księcia, a później skarbowymi Księstwa.

Liczba starostw w poszczególnych okresach wahała się od 27 do 47. Było to wynikiem łączenia kilku z ich przez jednego starostę, a później rozdzielania przynajmniej niektórych. Obszar starostwa nie był duży. Jednym z głównych zadań tych urzędów było uzyskanie dużych dochodów dla skarbu Księstwa. Książę Albrecht starał się, aby starostowie grodowi byli dobrymi administratorami. Ponieważ nie istniały urzędy zarządzające powiatami, urzędy starościńskie stanowiły administrację lokalną. Pozycja starostów była w dużym stopniu samodzielna, gdyż nie było zdecydowanego nadzoru księcia i rządu nad nimi. Urząd starościński stanowili: Hauptmann – starosta grodowy, Burggraf – burgrabia będący jego pomocnikiem oraz Amtsschreiber – pisarz. Pisarz prowadził kancelarię i archiwum urzędu. W niektórych większych starostwach występowali Amtsvorwesere – zastępcy starostów lub Hausvögte – wójtowie⁷.

⁶ Wykaz starostw i komornictw zamieścił M. Toeppen w pracy, *Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, namentlich archivalischen*, Gotha 1858, s. 260 i nn. Zob. także T. Grygier, op. cit., ss. 7, 8.

⁷ T. Grygier, op. cit., s. 8, przypis 23 oraz s. 9, 10.

Starostowie odgrywali zasadniczą rolę w systemie centralistycznie zorganizowanej administracji Księstwa. Nad należącymi do starostw majątkami posiadali pełną władzę sądową, ogólnoadministracyjną mającą charakter publiczno-prawny oraz policyjną. Starostowie mieli uprawnienie samodzielnego wyrokowania we wszystkich sprawach dotyczących szlachty, kmieci i wolnych chłopów, także w zakresie prawa karnego. Nadzorowali sądy patrymonialne i niższe sądy dominialne i miejskie. Brakowało im jedynie uprawnień instancji odwoławczej, czyli kompetencji sądu zwierzchniego. Wyżej wspomniano, że posiadali także władzę wojskową i skarbową. Wszystkie te uprawnienia wzmocone jeszcze dożywotnością sprawowania urzędu dawały im rozległą władzę na terytorium starostwa⁸.

Oprócz tego zadaniem urzędów starościńskich było gromadzenie i przechowywanie wszystkich akt, dokumentów, kopiariuszy pism urzędowych całego obszaru starostwa. W registraturze urzędu trzymano uwierzytelnione kopie nadań, cesji, sprzedaży, testamentów i umów. Recesy wszystkich czynności prawnych, przeprowadzonych w urzędzie, uzyskiwały moc prawną dopiero po wpisaniu do ksiąg urzędowych starostwa. Kancelaria zawiadująca archiwum starostwa wykonywała na prośby stron uwierzytelnione kopie ingrosowanych dokumentów i akt, między innymi dla rządu i podlegających mu zarządów oraz dla sądów⁹.

Na mocy postanowień traktatów welawsko-bydgoskich w 1657 r. Księstwo Pruskie przestało być lennem Polski i stało się krajem dziedzicznym elektorów brandenburskich. Elektorzy dążyli do likwidacji odrębności Księstwa od Brandenburgii. Starali się podporządkować je rządowi w Berlinie, a niezależną od rządu berlińskiego administrację pruską pozbawić uprawnień, a następnie zlikwidować. W tym celu odbierali stopniowo uprawnienia rządowi Księstwa w Królewcu, a także starostom grodowym posiadającym znaczną niezależność. Rząd Księstwa, parlament i stany pruskie broniły zaciekle swoich uprawnień. Elektorzy przekazywali zdobyte kompetencje nowej własnej administracji podporządkowanej rządowi w Berlinie. Już od połowy XVII wieku starostowie stopniowo tracili uprawnienia, najwcześniej wojskowe; nastąpiło to w drugiej połowie XVII w. W końcu XVII w. odebrano im nadzór nad komornictwami (będącymi kompleksami dóbr skarbowych), które podporządkowano kamerze skarbowej w Królewcu. W 1722 r. kamera skarbową przejęła resztki kompetencji skarbowych starostów, w tym dobra własne starostw. W 1751 r. król pruski pozbawił ich kompetencji sądowych, a na przełomie XVIII i XIX w. reszty ogólnoadministracyjnych. Na początku XIX w. starostwa grodowe zostały

⁸ Ibidem, s. 14, przypis 45.

⁹ Ibidem, s. 24, przypis 95.

w ogóle zlikwidowane. W 1810 r. ich uprawnienia administracyjne przejęli starostowie powiatowi na obszarach powiatów, które jednak były większe niż terytoria starostw grodowych. Jedyny ślad dawnego podziału kraju i ustroju ostał się częściowo w sądownictwie, a mianowicie kompetencje terytorialne „Amtsgerichtów” – sądów obwodowych – pozostawały w wyraźnym związku z terytoriami starostw grodowych.

II. Dzieje zespołów akt

W końcu XVII w. akta wojskowe starostw grodowych przejął Komisariat Wojskowy. W 1721 r. akta skarbowe starostw wraz z domenami zostały odebrane starostom przez urzędy domenalne. W 1751 r. starostowie utracili kompetencje sądowe, a księgi sądowe przejęły nowo utworzone kolegia wymiaru sprawiedliwości, a w XIX w. kolejne mutacje sądów pierwszej instancji. Następnie registry starostw grodowych zostały przekazane Archiwum Państwowemu w Królewcu (Staatsarchiv Königsberg), utworzonemu w 1804 r. Trzeba też zaznaczyć, że w drugiej połowie XIX w. wszystkie księgi sądowe i skarbowe starostw grodowych Księstwa Pruskiego zostały przez archiwistów królewieckich włączone do ogólnopruskiego zbioru ksiąg archiwalnej proveniencji „Ostpreussische” lub „Westpreussische Folianten”¹⁰.

Po utworzeniu w 1902 r. Archiwum Państwowego w Gdańsku (Staatsarchiv Danzig) archiwum królewieckie przekazało mu stare registry wytworzone na obszarze prowincji Prusy Zachodnie¹¹, w tym folianty zachodniopruskie, a więc także starostwa grodowego w Prabutach. W 1919 r. przestała istnieć prowincja zachodniopruska: większość obszaru prowincji przejęło państwo polskie oraz Wolne Miasto Gdańsk. Z tego powodu w 1919 i w 1930 r. część zasobu archiwalnego Prus Zachodnich wróciła do Królewca, część pozostała w Gdańsku, a większość zabrano do Berlina. Po klęsce Polski w 1939 r. Niemcy powołali ponownie do życia prowincję Prusy Zachodnie i restytuowali Archiwum Państwowe w Gdańsku (Staatsarchiv Danzig)¹². W latach 1919 – 1938 registry starostwa prabuckiego była przechowywana w Królewcu, a w 1939 r. wróciła do Gdańska.

¹⁰ O dziejach wschodnio-pruskiego zasobu archiwalnego pisze szerzej K. Fortsreuter w pracy *Das preussische Staatsarchiv in Königsberg. Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände*, Göttingen 1955, S. S. 1-123.

¹¹ O Państwowym Archiwum w Gdańsku i jego zasobie pisze M. Bär, *Das Staatsarchiv Danzig, seine Begründung, seine Einrichtungen und seine Bestände*, Leipzig 1912.

¹² K. Forstreuter, *Das preussische Staatsarchiv in Königsberg...*, S. 71-74.

Latem i jesienią 1944 r. archiwiści królewieccy wywieźli w głąb Niemiec całe Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Prusach i ogromną większość Archiwum Księstwa Pruskiego, w tym niemal cały zbiór foliantów. Niewielką część z nich pozostawili na miejscu lub zgubili w czasie ewakuacji przeprowadzonej w bardzo trudnych warunkach spowodowanych przez niezwykle ciężką dla Niemców sytuację strategiczną w drugiej połowie 1944 r.

W latach 1946 – 1950, tj. w czasie gromadzenia archiwaliów popruskich w województwie olsztyńskim przez władze polskie, uratowano także nieliczne księgi i akta jedenastu starostw grodowych Księstwa Pruskiego. Przejęło je utworzone w 1948 r. Archiwum Państwowe w Olsztynie. W latach pięćdziesiątych XX w. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku przekazało mu księgi i posyty Starostwa Grodowego i Domeny Prabuckiej (łącznie przeszło 530 j.a.). Około 1965 r. Tadeusz Grygier zinwentaryzował 101 jednostek registratury domenalnej (faktycznie ok. 456), w tym dwie należące do registratury Starostwa Grodowego (z lat 1540 i z 1694 – 1695). W 1996 r. Tadeusz Brzeczowski rozpoznał wśród dissolutów Archiwum Państwowego w Olsztynie 34 jednostki z lat 1599 – 1762 jako należące do registratury komornictwa prabuckiego i wstępnie uformował zespół pod numerem 1542, ale w 2002 r. poprawił nazwę na starostwo grodowe w Prabutach (pozostawiając w nowym zespole tylko 12 jednostek).

Odrębny problem stanowią losy registratur komornictw warmińskich. Pod względem ustrojowym komornictwa stanowiły odpowiednik starostw grodowych w Księstwie Pruskim. Siedem z nich należało do biskupa warmińskiego, a trzy do kapituły katedralnej we Fromborku¹³. W 1772 r. Warmia została odebrana Polsce (pierwszy rozbiór Polski) i wcielona do Prus. W końcu XVIII wieku władze pruskie odebrały komornictwom księgi sądowe i przekazały je nowoutworzonym kolegiom wymiaru sprawiedliwości. Do około 1870 r. były one w posiadaniu kolejno tworzonych pruskich sądów państwowych, a następnie zostały przejęte przez archiwum królewieckie. Tam zostały wcielone do zbioru foliantów (sic !) wschodniopruskich, tak jak księgi sądowe i skarbowe starostw grodowych.

¹³ Szersze informacje o biskupiej Warmii zawierają prace J. Obląka, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959 i A. Kopiczki, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525 – 1572*, Olsztyn 1993 oraz w praca zbiorowa, *Warmia i Mazury*, Olsztyn 1985.

III. Charakterystyka archiwalna zespołów

Z registratur starostw grodowych Księstwa Pruskiego i komornictw warmińskich zachowały się szczątki czternastu zespołów akt, w tym urzędu do pozyskiwania bursztynu w Palmnikach. Łącznie liczą one 38 jednostek z lat [1257] 1540–1783 o obmiarze 1,44 mb, nie licząc dziesięciu ksiąg włączonych do zbioru pruskich kamer i amtów. Dotychczas nie udało się go rozdzielić. Z tych registratur starostwo prabuckie liczy 12 jednostek, a rybackie – 28. Pozostałe zachowały się w ilościach śladowych: od jednej do pięciu jednostek każda. Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę poszczególnych zespołów akt.

1. Starostwo Grodowe w Prabutach

Daty skrajne zespołu: [1257] 1540 – 1719, rozmiar 12 jednostek (dalej ja.) o obmiarze 0,50 m.b. Procentowy stan zachowania jest bardzo trudno ocenić z powodu braku jakichkolwiek danych bezpośrednich. Można domniemywać, że liczba jednostek w registraturze mogła wynosić około 500. Samych ksiąg rachunkowych powinno być około 150, jeśli weźmie się pod uwagę czas posiadania przez starostę kompetencji skarbowych do 1721 r.). Należy doliczyć także akta wytworzone w ramach kompetencji ogólnoadministracyjnych (ich ilość powinna być znaczna), wojskowych i sądowych (duża).

Ponieważ registratura starostwa była stopniowo likwidowana, można jedynie domyślać się, jaką miała strukturę. Jej głównymi działami były z pewnością: ogólnoadministracyjny, skarbowy, sądowy i wojskowy. Właściwa korespondencja była, jak wolno sądzić na podstawie akt *Etats-Ministerium*, łączona w sprawy i zapewne w grupy rzeczowe. Akta finansowe łączono w księgi roczne (od 29 września jednego roku do 28 września następnego). Część akt sądowych zawierająca wpisy kontraktów etc. była księgami ingrosacyjnymi, podobnie wieczyste księgi gruntowe. Nie zachowały się akta sądowe (procesowe cywilne i karne) i niestety, nic o nich nie wiemy.

Tytuł najstarszej jednostki zespołu (z 1540 r.), jedynej zachowanej z serii podatkowej, zawiera następujące elementy: nazwa poszytu: „Register” – rejestr, określenie rodzaju podatku oraz nazwy opodatkowanych przedmiotów. Tytuły ksiąg rachunkowych są dość jednolite: „Jahrrechnung des furstlichen Amts Riesenburg”. Księgi z lat 1600, 1601 i 1621 zawierają dodatkowo na oprawach nazwę twórcy zespołu. Siedem z nich ma oprawy pergaminowe, w tym trzy są oprawione w karty kodeksów kościelnych z XV w. Pierwsza księga trzeciej serii „Opisy i sprawozdania o kościołach, wsiach, miastach i dobrach ziemskich” nie posiada oryginalnej karty tytułowej, ale zachował się

oryginalny tytuł działu „Verzeichnis und Bericht sambt Gellegenheit Amts Riesenburgk”. Następna posiada jedynie tytuł nadany w archiwum królewieckim lub gdańskim „Historische und finanz[ielle] Nachrichten von Amt Riesenburg”, a jej forma jest podobna do poprzedniej. Jedyna zachowana księga wieczysta jest typową księgą wpisów. Nie posiada już oryginalnej karty tytułowej, ale na karcie tytułowej z przełomu XIX i XX w. zachował się stary napis: „Hausbuch des Amts Riesenburg”, prawdopodobnie wzorowany na oryginalnych tytułach ksiąg z XVII w.

Problem sygnatur jest w tym wypadku ściśle związany z losami registratury. W okresie przynależności do starostwa grodowego, a także w czasie przynależności do kolegium wymiaru sprawiedliwości (druga połowa XVIII w.), a następnie do kolejnych sądów (sukcesja bierna) księgi nie otrzymały sygnatur. Po włączeniu ich do zbioru foliantów akta otrzymały sygnaturę literowo-cyfrową, złożoną z wielkiej litery „W”, oznaczającej „Westpreussische Folianten”, oraz numeru jednostki. Na niektórych jednostkach napisano bowiem ołówkiem „Westpreussische Folianten” oraz numer księgi w zbiorze. Staatsarchiv Danzig nadało foliantom własne sygnatury: „Staatsarchiv Danzig Abt[eilung] 38 Nr...” Składały się więc one z trzech elementów: nazwy archiwum, określenia wydziału, a faktycznie zespołu i jego numeru oraz numeru księgi. Poszyt z 1540 r. otrzymał sygnaturę „Staatsarchiv Danzig Abt. 145 (Riesenburg) Nr. 1”, a księga z lat 1694–1695 podobną z numerem 6 poprawionym na „7”.

2. Starostwo Grodowe w Rybakach

Daty skrajne zespołu: 1553–1671, rozmiar: 28 j.a. o obmiarze 0,17 m.b. Procentowy stan zachowania jest także bardzo trudno ocenić z powodu braku jakichkolwiek danych. Można domniemywać, że w końcu XVII w. mogło znajdować się w registraturze kilkaset ksiąg i poszytów.

O urządzeniach kancelaryjnych niewiele można powiedzieć z powodu jednorodnego charakteru zachowanych jednostek. Księgi są registrantami, czyli metryką urzędu. Są to księgi urzędowe, ale zostały zapisane danymi nie w kolejności chronologicznej lecz zgrupowane według podmiotów prawnych (komornictwo, wieś) i rodzajów dochodów. Jest to więc ślad początkowego stosowania rzeczowego układu zapisów w księgach. Nie są to już typowe księgi wpisu. Jednak nie widać rubrów, prezent i dekretacji, jak na aktach luźnych kancelarii rządu Księstwa¹⁴.

¹⁴ T. Brzeczowski, *Kancelaria i registratura akt luźnych w Prusach Książęcych na przykładzie Etatsministerium, [w:] Kancelaria okresu księgi wpisów w Prusach Królewskich*, Toruń 1993, s. 94.

Księgi powstały w następujący sposób z bifoliów formowano w kancelarii starostwa bardzo grube składki, być może za każdy kwartał jedną. Cztery takie składki tworzyły następnie księgę roczną danego roku gospodarczego (od 29 września jednego roku do 28 września następnego). W niektórych księgach składki zostały zszyte, w innych są luźne (rozpruły się?). Księgi najczęściej osiągają wielkość 35 x 23 cm. Listy – kwitancje w formie papierowych dyplomów są kartami przeważnie o wymiarach 22 x 21 cm. Zostały uwierzytelnione pieczęciami opłatkowymi. Większość pieczęci znajduje się w bardzo dobrym stanie, po kilku pozostały jedynie resztki lakowej podkładki.

Na zachowanych archiwaliach brak jakichkolwiek sygnatur kancelaryjnych. Prawie wszystkie pochodzą z lat 1553 – 1557. Siedem pierwszych jednostek to księgi, niektóre nie mają oryginalnych opraw, a inne – kart tytułowych. Pierwsza nosi numer 3439. Niewątpliwie jest to jej numer w zbiorze „Ostpreussische Folianten”. Druga, trzecia i czwarta utraciły oprawy, nie mają więc sygnatur, ale posiadają karty tytułowe. Sygnatury piątej, szóstej i siódmej to „IX b 8”, brakuje im jedynie skrótu „OF” od „Ostpreussische Folianten”. Pozostałe dwadzieścia jeden są listami, które przed obecną inwentaryzacją znajdowały się w dwu plikach włożonych do dwu z omawianych wyżej ksiąg. Listy nie mają żadnych sygnatur. Stan fizyczny większości ksiąg i listów jest bardzo dobry. Niektóre księgi wymagają niewielkich zabiegów konserwatorskich (szycia, oprawiania etc.).

3. Starostwo Grodowe Nidzicko-Działdowskie

Kompetencja terytorialna urzędu: część powiatu nidzickiego. Daty skrajne zespołu: 1732 – 1775, rozmiary: 3 j.a. o obmiarze 0,04 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Są to księgi urzędowe. Pierwsza posiada oprawę z drewna pokrytego skórą i oryginalną kartę tytułową zapisaną ozdobnym pismem, pozostałe dwie utraciły oprawy. Nie ma ona sygnatur registraturalnych i archiwalnych królewieckich.

4. Starostwo Grodowe w Szczytnie

Kompetencje terytorialne urzędu: część powiatu szczywieńskiego. Daty skrajne zespołu: 1602 – 1780, rozmiary: 5 j.a. o obmiarze 0,06 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Są to księgi urzędowe. Pierwsze dwie nie mają już opraw i kart tytułowych, trzecia bez oprawy jest fragmentem księgi, czwarta – fragmentem księgi bez oprawy i karty tytułowej, a piąta – poszytem. Z oczywistych powodów nie posiadają sygnatur registraturalnych i archiwalnych królewieckich.

5. Starostwo Grodowe w Kętrzynie

Kompetencje terytorialne urzędu: część powiatu kętrzyńskiego. Daty skrajne zespołu: 1618–1737, rozmiary: 3 j.a. o obmiarze 0,06 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Pierwszą jednostką jest rozerwany poszyt. Druga nie posiada już oprawy i karty tytułowej. Tylko ostatnia ma namiastkę sygnatury registraturalnej: jest nią „No 126” oznaczający oczywiście numer jednostki.

6. Starostwo Grodowe w Ostródzie

Kompetencje terytorialne urzędu: część powiatu ostródzkiego. Daty skrajne zespołu: [1335] 1695–1730, rozmiary: 3 j.a. o obmiarze 0,03 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Obydwa poszyty noszą sygnatury registraturalne literowo-cyfrowe: „Littr [Littera] K Nro I” i „Littr. Z. No 1b”. „K.” pochodzi od nazwy wsi: „Kittenau”, „Nro I” to oczywiście numer jednostki.

7. Starostwo Grodowe w Pasłęku

Kompetencje terytorialne urzędu: część powiatu pasłęckiego. Data zespołu: 1717 rok, rozmiary: 1 j.a. o obmiarze 0,01 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Zachowały się okładka i karta tytułowa a także sygnatura „H Am Pr. Holland Nr 1”. Pierwsza część sygnatury pochodzi od: „Haupt Amt Preussisch Holland” – Starostwo Grodowe w Pasłęku.

8. Starostwo Grodowe w Ragnecku

Kompetencja terytorialna urzędu: powiat ragnecki. Daty skrajne zespołu: 1592–1626, rozmiary: 2 j.a. o obmiarze 0,07 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na mniej niż 1%. Pierwsza jest księgą w oryginalnej oprawie pergaminowej z numerem „284”. Zawiera ona około stu kart z obrysami wsi (1502–1611). Zachowała się oryginalna karta tytułowa tej jednostki. Drugą stanowi 61 luźnych kart – planów bardzo dużego formatu bez sygnatur (obecnie w tece APOI.).

9. Starostwo Grodowe w Darkiejmach

Kompetencje terytorialne urzędu: powiat darkiejmski. Data zespołu: 1716, rozmiary: 1 j.a. o obmiarze 0,01 m.b. Stan zachowania można ocenić w przybliżeniu na 1%. Jest to poszyt w formie indeksu miejscowości. Nie ma już okładki, ale posiada oryginalną kartą tytułową.

10. Starostwo Grodowe w Wystruci

Kompetencje terytorialne urzędu: powiat wystrucki. Dаты skrajne zespołu: 1782 – 1783, rozmiary: 1 j.a. o obmiarze 0,01 m.b. Stan zachowania można ocenić w przybliżeniu na mniej niż 1%. Jest to fragment księgi bez sygnatury registraturalnej i archiwalnej królewskiej ale z oryginalną kartą tytułową.

11. Starostwo Grodowe w Tapiawie

Kompetencje terytorialne: część powiatu welawskiego. Data zespołu: 1737, rozmiary: 1 j.a. o obmiarze 0,01 m.b. Stan zachowania można ocenić w przybliżeniu na mniej niż 1%. Jest to poszyt z grupy ksiąg urzędowych, bez okładki, sygnatur i karty tytułowej.

12. Komornictwo Olsztyńskie

Komornictwa olsztyńskie należało do kapituły diecezjalnej. Kompetencje terytorialne urzędu: Olsztyn i okoliczne wsie. Dаты skrajne zespołu: 1726 – 1749, rozmiary: 2 j.a. o obmiarze 0,25 m.b. Stan zachowania można ocenić w przybliżeniu na 1%. Są to księgi wieczyste ingrosacyjne. Nie mają niestety dawnych sygnatur. Od około 1870 roku należały one do zbioru „Ostpreussische Folianten”.

13. Komornictwo Jeziorańskie

Komornictwo jeziorańskie należało do biskupa warmińskiego. Kompetencje terytorialne urzędu: okolice Jezioran. Dаты skrajne zespołu: 1680 – 1770, rozmiary: 3 j.a. o obmiarze 0,17 m.b. Stan zachowania można ocenić jedynie w przybliżeniu na 1%. Są to również księgi wieczyste ingrosacyjne. Posiadają sygnatury Archiwum Królewskiego: „Westpr. Fol. Nr 1050, 1051, 1052” – należały więc do zbioru foliantów zachodniopruskich pod powyższymi numerami. W archiwum królewskim otrzymały nowe oprawy (stare zostały zniszczone w latach siedemdziesiątych XIX wieku).

14. Urząd Nadmorski do Spraw Pozyskiwania Bursztynu w Palmnikach

Nie było to ściśle biorąc starostwo grodowe, lecz urząd o zadaniach administracyjno-gospodarczych. Kompetencja terytorialna urzędu: wybrzeże Sambii. Dаты skrajne zespołu: 1718 – 1728, rozmiary: 3 j.a. o obmiarze 0,05 m.b. Stan zachowania można ocenić na 1%. Są to dwie księgi, obydwie bez opraw, ale z kartami tytułowymi, a ponadto jeden poszyt. Niestety, z powodu braku opraw lub okładek nie zachowały się żadne sygnatury.

IV. Zawartość zespołów

Starostwo Grodowe w Prabutach

Zachowana część registratury jest bardzo mała – dwanaście jednostek, brakuje całych działów: ogólnoadministracyjnego, wojskowego i akt sądowych. Uratowano jedynie akta skarbowe. Z pierwszej, podatkowej grupy rzeczowej zachował się tylko jeden bardzo cenny poszyt z 1540 r. Jest to rejestr szosu, czyli podatku majątkowego: od bydła, domów, kramów i od warsztatów rzemieślniczych w całym starostwie grodowym.

Drugą grupę „Rachunki roczne” starostwa stanowi osiem ksiąg z lat 1599 – 1719. Siedem z nich to właściwe księgi rachunkowe. Ósma to wypisy z mocno uszkodzonej księgi dóbr ziemskich starostwa sporządzone przez archiwistę gdańskiego w 1918 r.

Trzecia grupa składa się z dwu ksiąg z lat [1257] 1693 – 1703, zawierających bardzo cenne opisy kościołów, wsi i folwarków (w tym także sołtysich), młynów, dóbr szlacheckich oparte na dokumentach z lat 1257 – 1664. Drugą jednostkę tworzą opisy wsi i folwarków znajdujących się na obszarze starostwa, a także rejestr dochodów i wydatków z lat 1694 – 1695. Z działu ksiąg wieczystych zachowała się tylko jedna jednostka: „Hausbuch des Amts Riesenburg” z lat 1661 – 1696. Jest to księga ingrosacyjna zawierająca wpisy bardzo licznych kontraktów, dotyczących bardzo często przewłaszczeń, oraz zapisy nieruchomości.

Starostwo Grodowe w Nidzicy i Działdowie

Jest to szczątek dawnej registratury starostwa. Stanowią go zaledwie trzy jednostki:

1) księga zawierająca spis reskryptów królewskich, które wpłynęły do kancelarii starostwa, sporządzony przez wicestarostę Johanna Jacoba Küchenmeistra z lat 1732 – 1751 z ciekawym zapiskiem z 1759 r.: „wojewoda Belski [bełzki] de domo Potocki”,

2) niewielki fragment księgi ingrosacyjnej (rozsyp), zawierającej potwierdzenia zawartych kontraktów i dokonanych zapisów z lat 1753 – 1775,

3) księga rachunkowa – spis dochodów i wydatków, wykazy pogorzalców, ordynariów i czynszów chłopskich z lat 1767 – 1768.

Mimo szczątkowego stopnia zachowania są to cenne akta dla badania dziejów gospodarczych południowych Mazur w XVIII w. zamieszkałych przez ludność polskiego pochodzenia.

Starostwo Grodowe w Szczytnie

Szczątek dawnej registratury starostwa (zaledwie pięć jednostek): dwie księgi rachunkowe z lat 1602–1623 i 1718–1780, dwie księgi zawierające wpisy kontraktów i inwentarz trzynastu wsi starostwa z lat 1642–1645 oraz jeden poszyt z zapisem wynajmu chłopom działek leśnych w rewirze Pupy (Spychowo) z lat 1748–1749.

Są to wartościowe akta przydatne dla badania dziejów gospodarczych południowych Mazur w XVII i XVIII w. zamieszkałych także przez ludność polskiego pochodzenia.

Starostwo Grodowe w Kętrzynie

Szczątek dawnej registratury starostwa (zaledwie trzy jednostki): 1) rejestr łąnów i czynszów z 1618 roku, 2) księga kontroli dóbr i wsi starostwa z lat 1716–1718, 3) kwitariusz poboru powszechnego szosu (rodzaj podatku majątkowego) z lat 1729–1737.

Są to cenne akta dla badania dziejów gospodarczych północnych Mazur w XVII i XVIII w.

Starostwo Grodowe w Ostródzie

Szczątek dawnej registratury starostwa (zaledwie trzy jednostki): 1) akta ogólne kościoła w Ostródzie zawierające ciekawe informacje o parafii niemieckiej i polskiej (głównie rachunkowe) z 1695 r., 2) opis wsi domeny ostródzkiej z 1717 r., 3) akta licytacji majątku barona Hoverbecka w Kitnowie z lat 1721–1730 z priorami z 1335 r.

Te akta są przydatne do badania gospodarki południowo-zachodnich Mazur w XVIII w.

Starostwo Grodowe w Pasłęku

Jest to zaledwie ślad dawnej registratury starostwa. Zachowana jednostka jest jednak cenna (z 1717 r), bo jest rejestrem dawnych dokumentów (przywilejów i nadań, etc.).

Starostwo Grodowe w Rybakach

Pozostałość dawnej registratury starostwa grodowego stanowią:

1) Dziewięć ksiąg z lat 1553–1671: rejestry różnych rodzajów dochodów z poszczególnych komornictw znajdujących się na obszarze starostwa i podlegających staroście,

2) dwadzieścia jeden listów – kwitancji z lat 1553–1557. Wystawcami kwitancji byli: czterej kolejni rektorzy uniwersytetu w Królewcu, a także

Johannes Aurifaber – prezydent biskupstwa sambijskiego oraz Matthäus Vogel – proboszcz katedry królewieckiej. Otrzymywali oni corocznie od starosty, wójta lub pisarza wójtostwa rybackiego znaczne kwoty tytułem wynagrodzenia za sprawowane funkcje.

Wartość historyczna i archiwalna zespołu jest duża ze względu na czas wytworzenia ksiąg i listów oraz na treść: np. wysokość wynagrodzenia, przeliczenia wartości grzywnien pruskich, guldenów i florenów oraz ceny zbóż w połowie XVI w.

Starostwo Grodowe w Ragnecie

Szczątek dawnej registratury starostwa. Pierwszą jednostkę znalazł w 1995 r. w dissolutach Archiwum Tadeusz Brzeczowski, a drugą w 1996 r. także w dissolutach – Beata Waclawik. Pierwsza to księga z lat 1592 – 1611, druga obejmuje lata 1619 – 1626 i jest teką luźnych kart. Obydwie zawierają przeszło 160 papierowych kart dużego formatu z obrysami miejscowości oraz rysunkami osad, domostw i kościołów. Zachowane jednostki są bardzo cenne ze względu na czas i formę ich wytworzenia.

Starostwo Grodowe w Darkiejmach

Szczątek dawnej registratury starostwa. Stanowi go zaledwie jeden poszyt zawierający rejestr dóbr i wsi pochodzący z tzw. protokołu babinickiego z 1716 r. Ma dość dużą wartość dla badania wsi i majątków starostwa na początku XVIII w.

Starostwo Grodowe w Wystruci

Szczątek dawnej registratury starostwa. Stanowi go zaledwie jedna teczka luźnych akt zawierających informacje z lat 1782 – 1783 o szlacheckich dobrach Beynuhnen. Ma pewną wartość dla badania dóbr szlacheckich w starostwie w końcu XVII w.

Starostwo Grodowe w Tapiawie

Szczątek dawnej registratury starostwa. Stanowi go zaledwie jeden poszyt zawierający rejestr lanów i czynszów wsi starostwa z 1737 r. Ma pewną wartość dla badania dziejów wsi starostwa w czwartym dziesięcioleciu XVIII w.

Komornictwo Olsztyńskie

Szczątek dawnej registratury. Tworzą go dwie księgi ingrosacyjne komornictwa (urzędowe księgi wieczyste) z lat 1726 – 1749, do których wpisano

decyzje o przewłaszczeniach nieruchomości, kontrakty kupna – sprzedaży etc.

Księgi stanowią ważną podstawę źródłową dla badania stosunków własnościowych, społecznych i prawnych południowej Warmii w drugiej ćwierci XVIII w.

Komornictwo Jeziorańskie

Szczątek dawnej registratury. Tworzą go trzy księgi ingrosacyjne komornictwa z lat 1680 – 1770, do których wpisano ugody dotyczące przewłaszczeń nieruchomości, kontrakty kupna – sprzedaży, zapisy nieruchomości etc.

Urząd Nadmorski do Spraw Pozyskiwania Bursztynu w Palmnikach

Szczątek dawnej registratury. Tworzą go dwie księgi rachunkowe dochodów i wydatków za lata 1718 – 1728 oraz jeden poszyt będący rejestrem wierzytelności dzierżawcy urzędu z lat 1719 – 1720.

V. Opracowanie zespołów

Zagadnienie opracowania zespołów jest, w przypadku szczątkowych registratur starostw grodowych, ściśle związane z ich wielkością. Dwa z nich liczą 12 i 28 jednostek i trzeba było zastosować właściwą metodę opracowania. Sześć dalszych liczy od 3 do 5 ja. każdy, dwa zespoły – po 2, a cztery po jednej jednostce. Wymagały one ułożenia ksiąg w odpowiednich grupach rzeczowych.

I tak akta zespołów siedmiu starostw grodowych: Nidzica z Działdowem, Szczytno, Kętrzyn, Ostróda, Darkiejmy, Tapiawa i Wystruć ułożono w zasadzie w dwu grupach rzeczowych: 1) księgi urzędowe, 2) księgi rachunkowe. Akta dwu komornictw: olsztyńskiego i jeziorańskiego, a także dwu starostw: Pasłek i Ragneta zamieszczono wyłącznie w dziale ksiąg urzędowych. Akta Urzędu Nadmorskiego w Palmnikach i starostwa Rybaki ułożono chronologicznie w dziale finansowym.

Z pozostałych dwu Starostwo Grodowe w Prabutach wymagało zastosowania bardziej skomplikowanego układu. W 1965 r. Tadeusz Grygier nadał sygnatury trzystopniowe dwóm jednostkom należącym do starostwa grodowego w Prabutach: XVII/1/45, XVII/1/50. Numer „XVII” – był numerem całego zbioru zespołów domenalnych, 1 – oznaczała miejsce danego zespołu w zbiorze, a ostatnia cyfra była numerem jednostki. Ten system komplikował

wyszukiwanie jednostek i w 1996 r. został zastąpiony przez autora tego artykułu przez sygnaturę dwustopniową 1542/1,2,3...

Obecnie poprawił on nazwę zespołu na „Starostwo Grodowe w Prabutach”. Ponadto z zespołu nr 48, tj. urzędu domenalno-skarbowego w Prabutach przeniósł wspomniane dwie starsze jednostki do zespołu starostwa grodowego. Z zespołu Starostwa Grodowego przeniósł 24 księgi z lat 1726 – 1762 do zespołu urzędu domenalnego w tychże Prabutach. W kwietniu 2002 r. studenci archiwistyki UMW Adam Jabłonowski i Grzegorz Szmidt zinwentaryzowali i całkowicie opracowali zespół nadając mu następującą strukturę: I. Dochody z podatków (1540 r.) – jedna jednostka, II. Księgi rachunkowe starostwa (1599 – 1719) – osiem jednostek, III. Sprawozdania oraz opisy kościołów, wsi, dóbr ziemskich i miast (1693 – 1703) – dwie jednostki, IV. Księgi urzędowe (1661 – 1696) – jedna j.a.

Jeśli idzie o zespół Starostwa Grodowego w Rybakach, to z powodu zachowania się małej części registratury i braku jakichkolwiek sygnatur kancelaryjnych nie było możliwe odtworzenie starego układu akt. Charakter i forma uratowanych archiwaliów narzuciły jedyne możliwe rozwiązanie: księgi – rejestry dochodów i wydatków starostwa wyodrębnione jako dział „I”, a listy – dyplomy jako dział „II”. Autor artykułu, opracowując ten zespół w grudniu 2002 r. rozdzielił archiwalia między te dwa działy, a w nich ułożył je w kolejności chronologicznej.

Podsumowanie

Autorowi niniejszego artykułu udało się w latach 1994 – 1996 rozpoznać wśród dissolutów Archiwum resztki akt 11 starostw grodowych i 1 urzędu o zbliżonym do nich charakterze oraz dwu komornictw warmińskich i ufurmować z nich zespoły archiwalne. Mają one przeważnie charakter szcztątkowy. Autor uznał za konieczne podjęcie próby naprawienia, choćby w niewielkim stopniu, błędu popełnionego przez archiwistów królewieckich, którzy w XIX w. stworzyli ogromny zbiór foliantów wschodniopruskich, wcielając do niego księgi rządu Księstwa Pruskiego, księgi starostw grodowych i wielu innych urzędów. Z powodu popełnienia tego błędu zniknęło co najmniej kilkadziesiąt registratur wtopionych we wspomniany wyżej zbiór. Teraz mamy w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie przynajmniej resztki czternastu zespołów spośród czterdziestu siedmiu dużych, bardzo cennych odrębnych registratur, istniejących w latach 1525 – 1751.

Za sukces trzeba też uznać, że udało się omówione wyżej zespoły zinwentaryzować oraz zaopatrzyć dwa inwentarze książkowe we wstępy, a pozostałe w noty informacyjne o zespołach. Ułatwią one badaczom swobodne korzystanie z akt. Stosunkowo obszernie omówienie zawartości zespołów starostw grodowych w niniejszym artykule daje wyobrażenie o przydatności badawczej ich zasobu oraz o wartości wykonanej pracy.

Autor przedstawił także, choć w ograniczonym stopniu, niektóre zagadnienia ściśle archiwalne: dzieje registratur, postać fizyczną jednostek, opisy ksiąg i poszytów oraz dawne sygnatury registraturalne i archiwalne.